

BÁSNICKÉ POJMENOVÁNÍ
A ESTETICKÁ FUNKCE JAZYKA

I

Úkolem úvahy, kterou podáváme, je rozlišit pojmenování básnické od ostatních. Rozumíme jím každé pojmenování vyskytující se v textu s převažující funkcí estetickou, tedy netoliko pojmenování obrazné. Přesahujet obrazné pojmenování nezřídka meze poezie, vyskytující se i v řeči sdělovací, a to nejen v podobě obrazů ustrnulých, ale i jako obraz nově tvořený (tak např. obrazy emocionální), a z druhé strany pak není každé básnické pojmenování obrazné: existují dokonce básnické školy omezující užití obrazu na minimum.

Jaká je tedy charakteristická vlastnost básnického pojmenování, netvoří-li jeho podstatu charakter obrazový? Častokráte bylo poukázáno k tomu, že specifická vlastnost básnického jazyka nezáleží v jeho „plastičnosti“: básnický projev nemusí vůbec mířiti k vyvolání názorné představy. Stejně chybně by bylo uváděti „novost“ jako podstatnou vlastnost básnického pojmenování, vyskytují-li se často básníci i celé básnické školy užívající s oblibou pojmenování tradičních, někdy „poetických“, často však i takových, která náležejí k slovníku běžného jazyka.

Specifickou vlastnost básnického pojmenování musíme tedy teprve hledat; východiskem zkoumání učiníme si kterýkoli obrat, dávající přednost takovému, který pro neurčitost svého významového zabarvení může být chápán i jako součást projevu sdělovacího i jako úryvek textu básnického. Taková je např. věta „Blíží se soumrak“, kterou samovolně vnímáme jako sdělení, ale kterou při změně významovém zaměření můžeme zcela snadno vykládat jako básnický citát vzatý z imaginárního textu.

V každém z obou případů uplatní se jiný významový aspekt. Bude-li věta považována za sdělení, soustředí se pozornost vnímatelova na vztah mezi pojmenováním a míněnou skutečností: může se přihodit, že vznikne pochybnost o jeho dokumentární hodnotě; zeptáme se pak: smráká se skutečně? či je toto tvrzení mylné, popřípadě lživé? nebo jde o příklad z gramatiky postrádající vztah k aktuální věcné situaci? atd. Odpověď na tyto otázky — jež mohou být formulovány i jinak, popřípadě zůstat nevyšloveny — rozhodne o dosahu sdělení pro případné jednání. Náš poměr k uvedené výpovědi se však úplně změní ve chvíli, kdy bude pojímána jako básnický citát. Ihned se stane středem pozornosti její vztah k okolnímu kontextu, třebaže jen předpokládanému; neznajíce ho, budeme na vahách: je tato věta začátek, závěr, či opakující se refrén onoho básnického textu? Podle řešení, pro něž se rozhodneme, změní se zřetelně sémantický aspekt domnělého citátu. Kdybychom na místě vymyšleného příkladu sáhli k úplnému básnickému textu, např. k lyrické básni, mohli bychom zjistit celou řadu vztahů spínajících navzájem jeho prvky (slova, věty atd.) a určujících význam každého z nich místem, jež v tomto řetězu zaujímá.

Pojmenování básnické není tedy určeno v první řadě vztahem k míněné skutečnosti, ale způsobem svého zasazení do kontextu. Tím se vysvětluje i známá okolnost, že slovo, popřípadě sousloví, které je charakteristické pro jisté význačné básnické dílo, je-li z jeho kontextu převedeno do jiné souvislosti, třeba sdělovací, přináší s sebou významové ovzduší díla, kterým prošlo a s kterým je spjato v jazykovém povědomí kolektiva.

Intimním zapojením básnického pojmenování do kontextu lze aspoň zčásti vysvětlit i sám sklon básnického jazyka k pojmenováním obrazným, zejména pak k obrazům novým, neautomatizovaným. Radikální přesun slovního významu je totiž možný jen s tou podmínkou, že okolní souvislost sdostatek zřetelně naznačuje skutečnost, k jejímuž pojmenování bylo daného slova-obrazu nezvykle a nepředvídaně užito; kontext vnucuje takto čtenáři význam propůjčený slovu individuálním a jedinečným rozhodnutím básníka (Tomaševskij, *Teorija literatury*, Moskva-Leningrad 1925). Závažnost kontextu pro významovou výstavbu básnického projevu vysvětluje i z okolnosti, že mnohé ze slohových postupů, jichž básnictví užívá, slouží k navazování vzájemných významových

vztahů mezi slovy, tak např. eufonie konfrontuje i významově slova zvukem podobná.

Je tedy vnitřní sklad jazykového znaku zcela jiný v jazyce básnickém než v projevech sdělovacích: zde je pozornost soustředěna zvláště na vztah mezi pojmenováním a realitou, kdežto tam vystupuje do popředí spojení mezi pojmenováním a okolním kontextem. To ovšem neznamená, že by pojmenování sdělovací bylo zcela vyňato z vlivu kontextu, nebo že z druhé strany by pojmenování básnické bylo zcela vybaveno ze vztahu k realitě; jde jen, abychom tak řekli, o posunutí těžiště. Pokles bezprostředního vztahu k realitě činí z pojmenování básnický postup; proto nemůže být básnický projev (pokud je jako básnický pojímán) hodnocen podle měřítek platných pro pravdivost projevů sdělovacích: básnická fikce je noeticky odlišná od „výmyslu“, vědomky či nevědomě klamného. Hodnota básnického pojmenování je dána jediné úlohou, kterou vykonává v celkové významové výstavbě díla.

II

Je nyní načase, dříve než přistoupíme k dalšímu rozboru básnického pojmenování, připomenout známé Bühlerovo schéma základních funkcí jazykového znaku (viz K. Bühler, *Sprachtheorie*, Jena 1934, s. 24nn.). Podle tohoto schématu jsou takové funkce, vyplývající ze samé podstaty jazyka, tři, a to funkce zobrazující, expresivní a apelativní. Každá z nich vyplývá z aktivního vztahu jazykového znaku k jedné ze tří instancí nutně přítomných při jazykovém projevu: jako zobrazení (*Darstellung*) funguje jazykový znak vzhledem ke skutečnosti, jež jím je míněna; jako exprese jeví se ve vztahu k subjektu mluvícímu, jako apel je adresován subjektu vnímajícímu. Pokud máme na mysli projev čistě sdělovací, je Bühlerovo schéma plně přijatelné: bez nesnází lze rozlišit v každém sdělovacím projevu obrysy všech tří základních funkcí, zejména ovšem oně z nich, která v daném případě převládá. Zcela rozdílná je však situace při rozboru projevu básnického. Lze sice i zde zjistit přítomnost funkcí výše uvedených, ale v popředí se objevuje funkce čtvrtá, o které se Bühlerovo schéma nezmiňuje. Tato funkce je v protikladu ke všem ostatním: činí totiž středem pozornosti samu výstavbu jazykového znaku, kdežto prvé tři výše jmenované směřovaly k instancím mimojazykovým a k cílům pře-

sahujícím jazykový znak. Prostřednictvím prvních tří funkcí nabývá užití jazyka dosahu praktického; funkce čtvrtá jej však z bezprostřední souvislosti s praxí vytrhuje; její jméno je funkce estetická, všechny ostatní pak mohou být ve vztahu k ní nazvány úhrnným jménem funkcí praktických. Soustředění estetické funkce na znak sám se jeví přímým následkem autonomie, vlastní jevům estetickým. S estetickou funkcí jsme se již setkali při rozboru „věcného“ vztahu básnického pojmenování: jestliže v básnictví vztah pojmenování k realitě ustupuje do pozadí ve srovnání se vztahem k okolnímu kontextu, nastává tento přesun právě vlivem estetického zaměření činícího středem pozornosti znak sám.

Mohlo by se nám však namítnout, že se jev, o kterém mluvíme, týká toliko básnictví, kde jazyk bývá násilně přetvářen, že však básnická aplikace jazyka nemůže být srovnávána s jeho užitím normálním: co platí pro jazyk poezie, neplatí pro jazyk vůbec. Na tyto námítky odpovídáme: 1. Zneužití je nutný, ba často prospěšný protiklad obvyklého užití každé věci: „zneužívati“ věci značí často zkoušeti, vědomě či nevědomě, nový, až do té chvíle neznámý způsob jejího užívání. — 2. Mez oddělující funkci estetickou od funkcí praktických není vždy zřetelná, zvláště pak se nekryje s rozhraním mezi uměním a ostatními lidskými činnostmi. Ani v čistě autonomním uměleckém projevu nejsou zcela potlačeny funkce praktické — v našem případě tři výše citované funkce jazykové, takže každé dílo básnické je, aspoň virtuálně, i zobrazením i expresí i výzvou; často se právě tyto praktické funkce dosti značně v uměleckém díle uplatňují, tak např. funkce zobrazovací v románu, expresivní v lyrice. A naopak zase není žádná činnost praktická zcela zbavena funkce estetické; aspoň potenciálně je tato funkce účastna při každém lidském úkonu; tak např. i v řeči nejběžnější vzbuzuje funkci estetickou každý postup, při kterém vystoupí do popředí vztahy sémantické, protkávací a organizující kontext: každá nápadná fonetická podobnost slov, každá neočekávaná inverze slovosledu atp. je s to, aby probudila záchvěv estetické libosti. Tak mocná je i jen potenciální estetická funkce, že častokrát v intelektuálním, čistě sdělujícím textu je třeba při dodatečné revizi odstraňovat i sebeslabší náznaky deformace vztahů sémantických, aby jimi nebyla připoutána pozornost čtenářů ke znaku samému. Estetická funkce je tedy všudypřítomná; proto ani lingvistika nemůže jí odírat místo mezi základními funkcemi jazykovými.

Zbývá ovšem ještě možná námitka druhá, ta totiž, že estetická funkce nepatří k funkcím jazykovým, protože se její působnost neomezuje na jazyk. Na tu však stačí odpovědět, že estetická funkce, jsouc dialektickým popřením každé funkce praktické, přijímá všude a vždy povahu oné funkce, proti které je v daném případě postavena; očitne-li se v protikladu k funkcím jazykovým, stává se sama jazykovou funkcí. Také podíl, jež má na vývoji jazyka a jazykové kultury, je značný, i když jej nepřeceňujeme po příkladu školy Vosslerovy; tak např. novoty lexikální vnikají často do obecného úzu pod záminkou estetické působivosti.

Ještě poslední možné nedorozumění je třeba odstranit: zdánlivě svědčí totiž proti nám teorie, dokazující převážně emocionální povahu básnického jazyka (Ch. Bally). Je ovšem pravda, že jazyk básnický má značnou vnější podobnost s jazykem emocionálním. Oba dva mají na rozdíl od jazyka intelektuálního rozhodnou tendenci k uplatnění subjektu-původce, tj. onoho, od kterého projev vychází. V jazyce intelektuálním, čím značněji v něm převažuje intelektuální prvek, tím víc ustupuje do pozadí vliv subjektu-původce na výběr pojmenování; ideální bylo by vyloučit tento vliv úplně a učinit vztah mezi pojmenováním a realitou jím míněnou definitivním, nezávislým na subjektu i na kontextu; proto se ve vědě ustaluje definicí význam slov-termínů. Pojmenování emocionální a pojmenování básnické zdůrazňují naopak moment výběru, a stavějí tak do středu pozornosti sám pojmenovací akt, prováděný subjektem; vzbuzuje se tím pocit, že zvolené pojmenování je jen jedno z mnoha možných — za ním rýsuje se virtuální přítomnost celého lexikálního systému daného jazyka;¹⁾ tak je tomu zejména při pojmenováních obrazných v obou jazycích, básnickém

1) V podstatě navazuje každý pojmenovací akt vztah mezi pojmenovanou realitou a celým lexikálním systémem; srov. k tomu několik citátů ze studie S. Karcevského *Du dualisme asymétrique du signe linguistique* (Travaux du Cercle linguistique de Prague I, 1929): „Kdyby znaky byly nehybné v tom smyslu, že by každý z nich měl jen jedinou sémantickou funkci, stal by se jazyk pouhou zásobou vinět [...] Povaha znaku jazykového je být zároveň i pohyblivým, i stabilním [...] Každý jazykový znak je virtuálně zároveň homonymní a synonymní [...] Přesunujeme stále sémantickou hodnotu znaku, ale pozorujeme to jen tehdy, je-li výkyv mezi adekvátní (obvyklou) a okazionální hodnotou znaku dostatečný, aby na nás zapůsobil [...] Je nemožné předvídat, jak daleko mohou jít významové přesuny znaku.“ — Pojmenování básnické a emocionální využívají tedy jen větší měrou onoho napětí mezi významovou proměnlivostí a stabilitou, jež potenciálně doprovází každý pojmenovací akt.

i emocionálním. Tyto podobnosti jsou vyvažovány podstatnými rozdíly. V jazyce emocionálním je pojmenování projevem duševního stavu subjektu-původce: posluchač dohaduje se upřímnosti citů jím vyjádřených, odhaduje dosah volných prvků v něm obsažených atd. V jazyce básnickém je naopak pozornost soustředěna na znak sám; odhad jeho vztahu k duševnímu životu subjektu-původce ustupuje tu do pozadí, nebo se neuplatňuje vůbec: se ztrátou svého reálného dosahu stává se výraz citů pouhým uměleckým postupem. Pojmenování básnické, jež je *subjektivní* ve srovnání s pojmenováním intelektuálním, jeví se *objektivním* při srovnání s pojmenováním emocionálním; nekryje se tedy ani s jedním z nich. A tak jsme znovu zjistili, že pojmenování básnické, ať nazíráno z kterékoli strany, vždy se jeví znakem autonomním. Estetická funkce, jež je příčinou tohoto zvratu jazykové aktivity k sobě samé, objevila se nám během rozboru jako všudypřítomné dialektické popření tří základních sdělovacích funkcí jazyka, a tím i jako nutný doplněk Bühlerova schématu.

III

Na konci prvé kapitoly přerušili jsme rozbor vztahu mezi básnickým pojmenováním a realitou po zjištění, že tento vztah je oslaben ve prospěch pozornosti soustředěné na znak sám. Je tedy dílo básnické zbaveno všeho vztahu ke skutečnosti? Kdyby odpověď na tuto otázku vyzněla kladně, redukovalo by se umění na hru, mající za účel jedině estetickou libost. Takovýto závěr byl by však zřejmě neúplný. Je proto nutno pokračovat v rozboru básnického pojmenování, aby bylo ukázáno, že oslabení vztahu mezi znakem a realitou jím bezprostředně míněnou nevylučuje vztah mezi dílem a skutečností jako celkem, ba že je dokonce tomuto vztahu na prospěch. Už výše jsme zjistili, že při básnickém pojmenování prosvítá mnohem zřetelněji než při pojmenování intelektuálním aktivní záměr subjektu, od kterého projev vychází. Následkem intimní významové soudržnosti kontextu, jež je charakteristická pro poezii, neobnovuje se tento záměr při každém jednotlivém pojmenování, ale zůstává tíž v průběhu celého díla, jež pro tuto jednotu pojmenovavacího záměru nabývá povahy pojmenování úhrnného (Potebňa). A právě toto pojmenování vyššího řádu, představované dílem jako celkem, vstupuje v silný vztah k realitě.

Míní se tím snad, že dílo básnické, i jako výtvar umělecký, „znamená“ jen to, co přímo sděluje svým tématem? Vezměme si za příklad Dostojevského román *Zločin a trest*. Je nejvýš pravděpodobné, že většina těch, kdo čtli a budou číst tento román, nedopustila se ani se nedopustí vraždy; je také jisté, že žádný dnešní zločin nemohl by být spáchán za sociální, ideologické atd. situace totožné s onou, která zplodila zločin Raskolnikovův. A přece ti, kdož čtou toto dílo Dostojevského, reagují na četbu nejintimnějšími svými zkušenostmi; každý z čtenářů má dojem, že „sua res agitur“. Psychologické asociace a sémantické kombinace uvedené četbou v pohyb budou ovšem různé od jednotlivce k jednotlivci; je také pravděpodobné, že budou mít velmi málo společného s osobními zkušenostmi autorovými, jež daly vznik dílu. Životní zkušenosti, kterými bude jednatel reagovat na básnické dílo, budou jen příznaky jeho vlastní reakce na básníkův postoj vůči realitě. Čím tato reakce bude silnější, tím větší soubor zkušeností káže uvést v pohyb, a tím také mocnější bude vliv vykonávaný dílem na čtenářovo pojetí světa.

Poněvadž však jednatel je členem kolektiva a ježto se jeho pojetí skutečnosti v hrubých rysech shoduje se systémem hodnot platným pro ono kolektivum, vykonává poezie prostřednictvím tvořících i čtoucích jedinců vliv na způsob, jakým celá společnost pojímá svět. Vztah poezie ke skutečnosti je tedy mohutný, a to právě proto, že dílo básnické nepoukazuje jen k určitým realitám, ale k veškeré skutečnosti obrážející se v povědomí jedince i kolektiva. Ježto pak pojmenování básnické, jak jsme viděli, uvádí často v pohyb celý lexikální systém daného jazyka, lze uvedenou tezi formulovat i v tom smyslu, že poezie v průběhu svého vývoje neustále a vždy novými způsoby konfrontuje slovník daného jazyka se světem věcí, jež má slovník obrážen a jehož proměnám se neustále přizpůsobuje. Nesmíme se však domnívat, že se globální vztah jazykového projevu k realitě, jak byl v předchozích řádcích popsán, omezuje jen na básnictví: je přítomen v každém jazykovém projevu bez rozdílu. Je vzájemná polarita mezi ním a prostředním věcným vztahem každého jednotlivého pojmenování — převažuje-li jedna z těchto stran, ustupuje druhá nutně do pozadí. V projevech básnických je ovšem tato polarita pocítována silněji než v jazyce sdělovacím a je jí také k uměleckým účelům závažně využíváno.

Závěrem budtež shrnuty hlavní teze studie: Pojmenování básnické liší se od sdělovacího tím, že jeho vztah k realitě je oslaben ve prospěch jeho sémantického zapojení do kontextu. Praktické funkce jazyka, tj. funkce zobrazovací, expresivní a apelativní, jsou v básnictví podřízeny funkci estetické, jež činí středem pozornosti znak sám; právě převaha této funkce působí důležitost kontextu v poezii pro pojmenování. Funkce estetická jakožto jedna ze čtyř podstatných funkcí jazyka je potenciálně přítomna v každém projevu jazykovém; proto specifický charakter básnického pojmenování záleží jen v radikálnějším odhalení tendence vlastní každému pojmenovacímu aktu. Oslabení bezprostředního vztahu básnického pojmenování k realitě je vyváženo tím, že básnické dílo vstupuje, jakožto pojmenování globální, ve vztah k celému souboru životních zkušeností subjektu, ať tvůrčího nebo vnímajícího.

(1936)